

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

ЗОЛОТАРЬОВ Денис Юрійович

УДК- 325.2 : 920

КРИМСЬКОТАТАРСЬКА ЕМІГРАЦІЯ
ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ ХІХ - ПОЧАТКУ ХХ ст.:
ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ І ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТИ

07.00.06 - історіографія, джерелознавство і спеціальні історичні дисципліни

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ - 2000

ГВ
04
11 ФЕВ 2000

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, відділ вивчення та публікації зарубіжних джерел

Науковий керівник:

- доктор історичних наук

ЧИШКО Віталій Сергійович,

директор Інституту біографічних досліджень Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

Офіційні опоненти:

- доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України

НАУЛКО Всеволод Іванович,

завідуючий відділу пам'яток духовної культури Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського;

- кандидат історичних наук

ГАЛЕНКО Олександр Іванович,

старший науковий співробітник відділу національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України.

Провідна установа - Інститут історії України НАН України, відділ української історіографії.

Захист відбудеться "28" 01 2001 р. о 12³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.228.01 в Інституті української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України (01001, Київ, вул. Трьохсвятительська, 4).

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Автореферат розісланий "23" 12 2000 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Верба І.В.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДИСЕРТАЦІЙНОЇ РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Вирішення комплексу проблем, пов'язаних з інтеграцією кримських татар, має важливе значення для українського суспільства. Розробка та проведення державної національної політики, яка здатна забезпечити безконфліктний і стабільний розвиток кримського регіону потребує осмислення минулого народів, які складають населення цього поліетнічного регіону і, насамперед, історії кримських татар.

Однією з найбільш драматичних та, у той же час, маловивчених сторінок в історії Криму є еміграція кримських татар, яка періодично розгорталася починаючи з 70-х рр. XVIII ст. по 40-і рр. XX ст. У результаті еміграції кримські татари втратили домінуючі позиції в етнодемографічній структурі населення півострова, а на території сучасної Туреччини, ряду Балканських країн, у Західній Європі, США тощо сформувалася діаспора, яка, відновивши на межі 80-х - 90-х рр. зв'язки зі співвітчизниками в Криму, надає їм підтримку і намагається, певним чином, впливати на хід політичних та економічних процесів, що відбуваються в регіоні.

Актуальність теми історії еміграції та її складність обумовлюють, насамперед, необхідність історіографічного дослідження всього комплексу праць, котрі були створені за цією темою, а також вивчення та введення у науковий обіг нових джерел, які відображають розвиток переселенських процесів.

Стан наукової розробки теми. Література, що стосується історії Криму і кримських татар за часів перебування півострова у складі Російської імперії - у кінці XVIII- на початку XX століть об'єднує величезний масив матеріалу, проте серйозного історіографічного дослідження не отримала. Власне історіографічних робіт створено вкрай мало.

Однією з перших спроб такого роду був нарис Б-на "Крим" (1856)¹. Автор характеризує декілька науково-дослідних робіт про Крим. Джерела він розглядає критично, але не завжди послідовно й логічно. Однак робота заслуговує на увагу як чи не найраніший твір, який сконцентрував у собі весь досвід, що поклав початок історіографічній традиції в кримознавстві. Історіографічні огляди, основна мета яких - дати уявлення про ступінь вивченості проблеми до моменту написання авторами власних робіт, здійснюються у монографіях з історії кримськотатарського землеволодіння Г.Ф.Блюменфельда та Ф.Ф.Лашкова². Історіографічний нарис у книзі останнього є більш докладним та ґрунтовним. У цілому ж складається

¹ Б-н И. Крым // Библиотека для чтения. М., 1856. – Т.35, январь. – С. 3-15.

² 블루멘фель드 Г.Ф. Крымскотатарское землевладение. Одесса: тип. "Одесского вестника", 1888, С. 1-6; Лашков Ф.Ф. Исторический очерк истории крымско-татарского землевладения. Симферополь: Тавр. губ. тип., С. 1-16.

враження, що ця частина роботи має допоміжний характер стосовно основної - власне історичної.

В опублікованій у 1930 р. статті Є.І.Чернишова розглядається історіографія проблеми еміграції кримських татар у 1860 р. Автор докладно аналізує роботи А.І.Маркевича, А.Озенбашли, А.С.Сергеева, С.А.Усова, зупиняючись головним чином на запропонованому ними трактуванні причин еміграції. Проте аналіз історіографії в цій статті поступово перетворюється на оцінку ідеологічних принципів колег. Відповідно до компартійної логіки Є.Чернишова, С.А.Усов стає "методологічним реакціонером", А.Озенбашли - "націоналістом", А.І.Маркевич - "великодержавним шовіністом"¹. Аналізуючи погляди попередніх авторів крізь призму марксистської теорії, Е.Чернишов, схоже, і не підозрює про обмеженість такого підходу у вирішенні складних і багатоаспектних історичних проблем.

Що стосується робіт останнього часу, варто згадати історіографічний нарис з історії кримськотатарського національного руху в книзі М.Н.Губогло і С.М.Червонної². Учені здійснюють огляд джерел та історіографії з проблем - як російськомовних, так і іноземних. Робота дає змогу простежити еволюцію поглядів і позицій з даної теми. Аналіз книг закордонних істориків надає роботі додаткової наукової вартості.

Доводиться констатувати, що праць, які узагальнили б весь масив історичної літератури, проаналізували його основні ідеї і мотиви, поки що не створено.

На сьогодні не створено також робіт, що містили б аналіз основних типів історичних джерел з історії Криму. Повною мірою це стосується і до проблеми вивчення джерел етно-демографічної і соціально-політичної історії кримських татар у другій половині XIX - початку XX ст. Дослідниками було опубліковано лише кілька таких джерел. Зокрема, це вже згадана робота Ф.Ф.Лашкова та деякі інші. У роботах О.І.Дружиніної широко використовувалися узагальнені дані зі щорічних губернаторських звітів, що дають змогу уявити загальне становище Таврійської губернії в першій половині XIX ст. Проте при вивченні історії Криму цей вид джерел залишався поза увагою вчених.

Метою дослідження дисертаційної роботи є оцінка результатів вивчення історії кримськотатарської еміграції, з'ясування наукового значення наявних з теми матеріалів, введення в науковий обіг найбільш цінних із них, створення об'єктивної картини історії еміграції кримських татар в останній третині XIX - початку XX ст.

¹ Чернышов Е.И. Причины эмиграции крымских татар в Турцию в 1860 г.: очерк по архивным материалам // Труды общества по изучению Татарстана. Казань, 1930. - Т.5. - С. 93-128.

² Губогло Н.М., Червонная С.М. Крымскотатарское национальное движение. М., 1992. - Т.1. - С. 12-53.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити ряд дослідницьких завдань:

- 1) систематизувати дослідницький матеріал відповідно до його історії та національної приналежності;
- 2) встановити періодизацію вивчення еміграції кримських татар;
- 3) з'ясувати прогалини в історіографії еміграції;
- 4) визначити рівень репрезентативності різноманітних джерел, якими користувалися дослідники;
- 5) вивчити і систематизувати документи з даної проблематики;
- 6) виявити нові джерела;
- 7) простежити хронологію і динаміку чисельності еміграції кримських татар із Російської імперії;
- 8) охарактеризувати чинники, що обумовлювали виникнення і розвиток переселень.

Об'єктом дослідження дисертації є історіографічний та джерелознавчий аспекти, які пов'язані з розвитком еміграційних процесів серед кримських татар в останній третині XIX - початку XX ст. і еволюцією концептуальних підходів до осмислення цієї проблеми.

Предметом дослідження є матеріали, що відображають історію кримськотатарської еміграції, різноманітні за походженням, формою та змістом історичні документи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обрана тема є складовою частиною наукового кримознавства. Дослідження джерел з демографічної історії Криму здійснювалося автором відповідно до планів наукової праці історичного факультету Сімферопольського державного університету, а також згідно з програмами Науково-дослідного центру кримознавства, у рамках гранту "Еміграція кримських татар у Туреччину наприкінці XVIII - XX ст." Центральноєвропейського університету.

Джерельна база дослідження різнопланова і різноманітна. Проаналізовано російську, радянську, українську, а також іноземну історичну літературу за 80 рр. XVIII- 90 рр. XX ст. Використано цілий ряд неопублікованих матеріалів що зберігаються в бібліотеках Французького інституту анатолійських досліджень у Стамбулі, Стамбульського університету, фондах Кримського республіканського краєзнавчого музею (ф. КП. 245842; 24584).

Документи, що стосуються теми дисертації, вивчалися в Державному архіві Автономної Республіки Крим (ф.ф. 2; 3; 26; 27; 39; 315; 327; 348; 477; 503; 628; 706;), Санкт-Петербурзькому відділенні Архіву РАН, Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі (ф.ф. 1; 821; 1263; 1281; 1284; 1409), ряді бібліотек і архівів Туреччини.

Використано офіційні статистичні дані, публікації, що видавалися таврійським земством. Виявлено та проаналізовано публікації в кримських та

центральної періодичних виданнях, зокрема, першої кримськотатарської газети "Переводчик-Терджиман".

Хронологічні рамки дослідження обумовлені часом виникнення і специфікою розвитку еміграційних процесів серед кримських татар в останній третині XIX - на початку XX ст. У дисертаційній роботі охоплено період від виникнення наукової історіографії проблеми кримськотатарської еміграції в другій половині XIX ст. до наших днів з екскурсом у передісторію вивчення проблеми.

Методологічні основи дослідження базуються на комплексному підході та принципах історизму. У вивченні джерельної бази і розкритті суті історичних процесів використано проблемно-хронологічний та національний принципи, оскільки вони дозволяють з'ясувати залежність процесу вивчення проблеми від зовнішніх обставин, простежити формування національної історіографії. Комплексний джерелознавчий аналіз лежить в основі використаних порівняльно-історичного та типологічного методів. Даний підхід дає можливість вивчати джерела в контексті основних тенденцій розвитку Кримського півострова.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше в єдиному комплексі розглянуто створені в Україні, Росії, Радянському Союзі та в інших країнах кордоном роботи з історії кримськотатарської еміграції. Поряд із раніше маловідомими в Україні роботами західноєвропейських і американських авторів проаналізована турецька історіографія минулого Криму.

Робота заповнює існуючу в історіографії прогалину, пов'язану з відсутністю спеціальних джерелознавчих досліджень із проблем історії Криму в останній третині XIX - на початку XX ст. Вперше проведено джерелознавче дослідження великого комплексу діловодної документації, результати якого дозволяють отримати уявлення про те, як на рівні вищих, центральних, губернських і місцевих органів влади приймалися управлінські рішення, наскільки ефективною була діяльність державної влади щодо проблем, пов'язаних з кримськими татарами.

У науковий обіг вводяться невідомі широкому загалу архівні матеріали, зокрема, дані щорічних звітів про стан Таврійської губернії і додатків до них, повідомлень Таврійського магометанського духовного правління, що стосуються Криму. Як джерело з історії кримськотатарської еміграції докладно проаналізовані матеріали першої кримськотатарської газети "Переводчик-Терджиман" і ряду інших періодичних видань. З'ясовано ступінь вірогідності використовуваних джерел.

Уперше в даній роботі точно визначаються хронологічні рамки еміграційних хвиль у другій половині XIX - початку XX ст. Простежується динаміка чисельності кримських татар у зазначений період, установлюється кількість емігрантів.

Теоретичне і практичне значення дисертації. Виконаний аналіз опублікованих робіт, що стосуються історії еміграції татар із Криму, дає

змогу судити про розвиток вивчення та ставлення до шляхів вирішення проблем цього регіону, що склалося як в Україні, так і за кордоном.

У науковий обіг впроваджуються нові види джерел і дані. Їх використання поглиблює існуючі в історіографії уявлення про хід соціально-економічних, політичних і етно-демографічних процесів у Криму в останній третині XIX - на початку XX ст., що надає новий фактичний та узагальюючий матеріал для підготовки лекційних курсів і навчальних посібників з історії Криму, а також з історії російсько-османських взаємовідносин, етно-релігійних і демографічних процесів у Чорноморському регіоні.

Апробація роботи. Основні положення дисертації знайшли місце в публікаціях, виступах на міжнародній науковій конференції "145 років із дня народження І.Гаспринського" - Сімферополь, 1991; наукових конференціях викладацького складу Сімферопольського держуніверситету в 1994, 1995, 1996 рр.; конференції "Проблеми еміграції з Криму в останній третині XIX - початку XX вв." у Французькому інституті анатолійських досліджень у Стамбулі - Стамбул, 1997 р., ряді інших наукових конференцій. Підготовлено науковий звіт за грантом Центральноевропейського університету "Еміграція кримських татар у Туреччину наприкінці XVIII - першій половині XX ст."

Структура дисертації. Дисертаційна робота, відповідно до поставлених завдань, складається із вступу, трьох розділів, які в свою чергу поділяються на параграфи, висновків (173 стор.), списку використаних джерел і літератури (71 стор.), а також статистичних додатків, де порівнюються дані різноманітних джерел щодо змін у чисельності мусульманського населення Криму в розглядуваний період (12 стор.). Загальний обсяг дисертаційної роботи становить 258 стор. Список використаних джерел і літератури складається з 958 найменувань архівних та опублікованих документів, загальної та спеціалізованої літератури.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовується вибір теми, актуальність, наукова новизна, визначається предмет та об'єкт роботи, її мета і завдання, теоретичне та практичне значення дисертації.

У першому розділі "Історія вивчення еміграційного руху кримських татар другої половини XIX - початку XX ст." проведений історіографічний аналіз робіт, створених вітчизняними і закордонними авторами.

З огляду на те, що вивчення етно-політичної історії Криму в Росії, СРСР, а також до останнього часу, в Україні розвивалося окремо від закордонної історіографії, на наш погляд, доцільно спочатку провести аналіз робіт вітчизняних авторів, а потім і їхніх закордонних колег.

Комплекс досліджень, проведених російськими, а потім радянськими дослідниками ми вважаємо за можливе розділити на декілька частин за періодами:

1) 60-ті роки XIX - початок XX століття. Характерною рисою даного періоду є те, що окремі автори (переважно публіцисти і краєзнавці) зверталися лише до деяких питань кримськотатарської еміграції¹. Як правило, підставою для появи їхніх робіт була активізація еміграції кримських татар. Авторі намагалися привернути увагу громадськості й органів влади до проблеми еміграції, проаналізувати причини виникнення цього явища. Велика частина досліджень носить яскраво виражений публіцистичний характер. Покладена в основу цих робіт джерельна база є дуже вузькою

2) 20-ті роки XX сторіччя. У перші роки існування Кримської АРСР краєзнавці, а також активісти кримськотатарського національного руху створили ряд праць з історії еміграції, що ґрунтувалися на великій кількості джерел. Варто зазначити, що деякі роботи мали політичний підтекст, пов'язаний з прихованою боротьбою за майбутнє кримськотатарської державності, яка мала місце в той час². На межі 20 - 30-х років правлячий режим розгромив краєзнавчий рух. Репресій зазнали і представники кримськотатарської інтелігенції, оскільки мали власні погляди на минуле та майбутній розвиток Криму;

3) 30-ті - початок 40-х років. В історичній науці на зміну методологічному плюралізму, що існував у межах краєзнавчих організацій, приходять принципи вульгарного марксизму³. Це безпосередньо відбилося і на вивченні історії кримськотатарської еміграції. Проте за період існування Кримської АРСР, вивчення розвитку переселень просунулося далеко вперед. У науковий обіг було введено велику кількість нових джерел. Початок війни і наступні репресії кримських татар надовго перервали вивчення історії цього народу в СРСР;

¹ Гольденберг М. Крым и крымские татары // Вестник Европы – 1883. – Т.6. - №11. – С.67-69; Мартынов П.К. Последняя эмиграция татар из Крыма // Исторический вестник – 1886. – Т.24. - №6. – С.698-708; Пятигорский Г. Эмиграция крымских татар // Вестник Европы – 1904. – №7. – С.89-107.

² Усов С.А. Историко-экономический очерк Крыма. – Симферополь, 1925.- 319 с.; Он же. Население Крыма за 150 лет в связи с экономикой края // Крым – 1928. – №11. – С. 64-85; Озенбашлы А. Роль царского правительства в эмиграции крымских татар // Крым – 1927. - №1. – С. 143-146; Маркевич А.И. Переселение крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму // Известия АН СССР – Л.,1928. – 7 серия гуманитарных наук – С. 215 - 269; Кримський А.Е. До історії теперішніх 25% татарської людності в Криму // Студії з Криму. Збірник історично-філологічного відділу ВУАН. – К., 1930. - №89. – С. 105-106.

³ Таксер А. Апологетика колоніальної політики царизма в Криму // Новый Восток – 1930. – №28. – С. 31-43.

4) 60-ті - кінець 80-х років - новий етап у вивченні історії кримськотатарської еміграції, що був пов'язаний із певною лібералізацією в житті радянського суспільства. Він починається після формального зняття з кримських татар обвинувачень у тотальній зраді батьківщини, а, з іншого боку, був пов'язаний із подальшим розвитком вивчення історичного минулого Криму. У цей час у роботах радянських вчених увага проблемам еміграції приділялася, в основному, у контексті вивчення аграрної і демографічної історії кримського регіону¹;

5) межа 80-х - 90-х років до теперішнього часу. Виникнення сучасного етапу у вивченні історії еміграції кримських татар, на нашу думку, пов'язано з перебудовними процесами в СРСР, наростанням кризових явищ у міжнародній сфері та було обумовлено усвідомленням суспільством і спеціалістами-істориками необхідності переосмислення багатьох сторінок минулого, потребою заповнення існуючих в історіографії прогалин. Крім необхідності подальшого наукового вивчення історії Криму, цей етап безпосередньо пов'язаний із значним загостренням політичної боротьби за статус півострова і кримських татар на його території². Подібна двоїстість завдань значно ускладнює шляхи їхнього вирішення, оскільки в сучасних суспільно-політичних умовах, коли історична наука має велике політичне навантаження, багатьом дослідникам досить складно зберегти об'єктивність і неупередженість у підходах до аналізу проблем, що пов'язані з найбільш "гострими" сторінками історії регіону.

Ступінь вивчення у російській, радянській та пострадянській історіографії еміграційних процесів другої половини XIX - початку XX століть не відповідає тій ролі, яку вони відігравали в житті кримських татар і регіону взагалі. Найбільш повно вивчені події еміграції межі 50-х - 60-х і середини 70-х років XIX століття. В науковій літературі є тільки кілька згадок про еміграцію 90-х рр. XIX ст. Еміграція початку XX століття проаналізована лише фрагментарно. Нез'ясованими або дискусійними залишаються хронологічні рамки еміграційних хвиль, чисельність емігрантів, остаточно не вивчена проблема рееміграції. Немає одностайної думки щодо політики органів державної влади стосовно явища, що аналізується, практично не висвітлена позиція громадськості.

¹ Секиринский С.А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в к. ХУШ - начале ХХ вв.: Автореф. дисс. д-ра ист. наук:07.00.02 / Львовск. госуниверситет - Львов., 1974. - 34 с.; Кабузан В.М. Заселения та освоения Таврійської губернії у другий половини ХУШ - перший половини ХІХ ст. // УІЖ - 1969. - №12. - С. 85-91; Исаков Д.М. Динамика численности татар в России в ХУШ - н.ХХ вв. // География и культура этнографических групп татар в СССР. - М., 1983. - С. 71-98; Полухина О.М. Населения Криму у 1783 - 1917 рр. // УІЖ - 1988. - №9. - С. 27-43.

² Возгрин В.Е. Исторические судьбы крымских татар. М., 1992. - 1992. - 447 с.; Куртнев Р.И. Восточная война и крымские татары. // Известия Крымского краеведческого музея - 1995. - №12. - С. 16-21.

За рубежем вивчення історії кримських татар і Криму було тісно пов'язано з розвитком досліджень в області минулого і сьогодення національних меншостей у СРСР, зокрема проблем тюркського та ісламського населення. Помітний внесок у вивчення історії Криму й у привернення уваги міжнародної громадськості до проблем кримських татар зробила кримська діаспора. Протягом 20-х - 90-х рр. XX ст. саме представниками діаспори (або при їхній участі) було створено основний масив робіт з історії Криму, що вийшли в світ за кордоном¹. У зв'язку з цим закономірним є той факт, що найбільш значна кількість цих праць створено у Туреччині, де знаходяться основні центри діаспори. Крім того, у цій країні існує великий інтерес до історії всіх регіонів, що мають тюркське населення, або таких, що колись входили до територій османської держави. Особливістю методології більшості таких робіт є те, що вони ґрунтуються на принципах тюркського націоналізму.

Певний внесок у створення наукової картини історії кримського регіону і, зокрема, історії кримськотатарської еміграції зробили західноєвропейські й американські вчені - А.Фішер, М.Пінсон, В.Ендрюс². Проте еміграції останньої третини XIX - початку XX ст. не були спеціально досліджені.

У другому розділі "Джерела з історії еміграції кримських татар" аналізуються матеріали, що містять інформацію про політико-правове, соціально-економічне становище кримських татар, відображають динаміку чисельності мусульманського населення Криму. Досліджуються також джерела, де містяться відомості щодо політики російського й османського урядів стосовно еміграції, ставлення до неї різноманітних прошарків суспільства.

У ході роботи здобувачу довелося мати справу з багатьма різновидами ділових документів, різноманіття яких обумовлено складною структурою держапарату імперії. В цілому можна окреслити три основні групи використаної документації: 1) листування офіційних установ; 2) внутрішні документи; 3) клопотальні документи.

Одним із найбільш інформативних видів історичних джерел, які відображають основні заходи адміністрації, показники соціально-економічного, демографічного, культурного розвитку Криму в період, що аналізується, є щорічні звіти про стан Таврійської губернії і статистичні

¹ Seidamet D. La Crimee. — Lausanne, 1921. — 119 p.; Inalcik H. Kirim Hanligi // Islam Ansiklopedisi — Istanbul, 1955. — С. 4. — S. 746-756; Karpal K. Ottoman population 1830-1914: demographical and social characteristics. — The University of Wisconsin Press, 1984. — 242 s.; Kirimli H. Kirim Tatarlarinda milli kimlik ve milli hareketler (1905-1916). — Ankara, 1996. — 295 s.

² Fisher A. The Crimean Tatars. — Stanford, 1978. — 264 p.; Pinson M. Demographic warfare — an aspects of Ottoman and Russian policy, 1854 — 1862: A Thesis ... for the degree of Doctor Philosophy (Hist.), — Harvard University, Massachusetts, 1970. — 273 p.; Andrews W. Ethnic groups in the Republic of Turkey. — Wiesbaden, 1989. — 696 p.

додатки до них. Зазначена документація формувалася в період 1804 - 1915 рр. У фонді таврійського губернатора (ф.26) і губерньського правління (ф.27) Держархіву Криму нами виявлено декілька чорнових примірників звітів і ряд справ, що містять допоміжні матеріали, які збиралися для укладання цих документів. Найбільш повний масив щорічних губернаторських звітів зберігається в Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі. У період виникнення масового еміграційного руху губернатори доповідали про це явище імператору, вказували на причини переселення. У архівосховищах Криму і Санкт-Петербурга нам поки що не вдалося виявити статистичні додатки до звітів за 1870 - 1873, 1876 - 1881, 1883, 1894 і 1898 рр. Робота щодо виявлення таких документів може бути продовжена у фонді Ради міністрів (ф.1263) і ради міністра внутрішніх справ (ф.1281) РДІА.

Статистичні додатки до звітів таврійських губернаторів, пізніше - огляди про стан губернії містять у собі дуже цінний матеріал для вивчення етнічної історії Криму й еміграції татар зокрема. Форма звітів, затверджена в 1842 і 1853 рр. передбачала надання відомості №26 "Населення губернії по віросповіданнях". З 1870 р., відповідно до нової програми, була введена відомість №3 "Рух населення губернії за рік" і літерні відомості, що додавалися до неї, "Населення губернії по станах" і "Населення губернії по віросповіданнях". Подібна спадкоємність дозволяє побудувати статистичні ряди і реконструювати динаміку чисельності ісламського населення Криму.

Для вивчення історії Криму становлять інтерес і діловодні документи, які виникали в ході розгляду губернаторських звітів у вищих і центральних органах державної влади. Такого роду діловодну документацію, незважаючи на різноманітне походження і призначення в порівнянні зі звітами, на наш погляд, варто розглядати як єдиний з ними документальний комплекс, що є дуже цінним історичним джерелом. Комплексне вивчення таких матеріалів дає змогу розкрити не тільки діяльність губерньської адміністрації, але й особисте ставлення царів, позицію центральних органів влади, механізм прийняття ними рішень, у т.ч. і питань, пов'язаних з еміграцією кримських татар.

У ході своєї роботи автор також використовував матеріали про чисельність мусульманського населення Криму, які відклалися у фонді Департаменту духовних справ іноземних сповідань МВС РДІА (ф.821) і фонді Таврійського духовного магометанського правління (ТМДП), в Держархіві Криму (ф.315). У РДІА виявлені щорічні повідомлення, які направлялися в 1858-1909 рр. таврійським муфтієм у МВС, що містять у собі зведені дані про кількість мусульманського населення по містах і повітах, духівництва, мечетей, укладених протягом року шлюбів, про число смертей та народжень мусульман. Та обставина, що ця інформація збиралася ісламським духівництвом незалежно від світської влади, її багатогранний характер, а також те, що вона збиралася протягом тривалого часу, роблять

дане джерело дуже цінним для вивчення історії мусульман європейської частини Російської імперії.

Для реконструкції демографічних процесів серед кримських татар також використані результати 10-ї ревізії 1857-1858 рр., першого загального перепису населення Росії 1897 р., матеріали земської статистики.

Одним із джерел, що дозволяють з'ясувати ставлення до зазначених процесів самих кримських татар, їхньої національної інтелігенції, яка в той час зароджувалась, є періодичні видання. На думку здобувача, дослідження матеріалів, які були опубліковані у періодичних виданнях має найбільш коректний характер у тому випадку, якщо підходити до нього з точки зору цілісного вивчення. Даний підхід припускає як один з найважливіших елементів вивчення особистості видавця і редактора, цілей і завдань, що ними ставилися, аналіз взаємовідносин із цензурою. Базуючись на такому погляді, автор досліджував комплект першої кримськотатарської газети "Переводчик-Терджиман" із часу її виходу у світ у 1883 р. і аж до революційних подій 1905 р., а також деякі матеріали газети за наступний час.

Аналіз показує, що з перших років свого існування газета, яка видавалася і редагувалася І.Гаспрінським, зайняла яскраво виражену антиеміграційну позицію, яку потім відстоювала протягом всього свого існування. Простежується певна еволюція в поглядах самого редактора газети на причини еміграції. І.Гаспрінський спочатку першопричиною еміграції вважав чинники релігійно-національної психології, а потім визнав, що основними її передумовами були соціально-економічні. У зв'язку з цим у публікаціях його з'явилась зауважена критика політики самодержавства в Криму. Встановлено, що тривалий час - аж до 1902 р., антиеміграційна спрямованість матеріалів газети і діяльність губернської влади збігалися. Потім, незважаючи на зміну позиції уряду, що дозволив безперешкодне переселення в Туреччину, антиеміграційний курс був І.Гаспрінським продовжений. Так у 1903 р. "Переводчик-Терджиман" розгорнув на своїх сторінках широку кампанію захисту права реемігрантів повернутися і жити на батьківщині. За підрахунками здобувача, протягом 1886 - 1905 рр. У газеті було розміщено більш як 30 статей, присвячених еміграції.

У дисертації також проаналізовані матеріали низки інших періодичних видань другої половини ХІХ - початку ХХ ст., у яких відображено стан кримських татар і проблеми їхньої еміграції: "Журнал Министерства внутренних дел", "Журнал Министерства государственных имуществ"; "Вестник таврического земства"; "Мусульманин"; "Крым"; "Крымский вестник"; "Крымский курьер"; "Салгир"; "Южный курьер" і ін. Вивчення матеріалів періодичної преси як джерела з історії кримськотатарської еміграції дозволяє прояснити ставлення до цієї проблеми різноманітних прошарків суспільства, в тому числі його ліберально-демократичних і консервативних кіл, позицію влади. Важливим є той факт, що з'являється можливість вивчити позицію представників

кримськотатарської інтелігенції, що зароджувалася саме у той час і намагалася захищати інтереси свого народу. Вивчення періодичної преси допомагає також уточнити хронологічні рамки еміграційних хвиль, дає змогу конкретніше з'ясувати особливості культурного й економічного життя мусульман Криму.

У третьому розділі "Особливості еміграції кримських татар в останній третині ХІХ - на початку ХХ ст." досліджуються історичні події, зафіксовані в документах особливості розвитку переселенського руху мусульман із Криму.

У першому параграфі третього розділу розглянуті особливості правового, соціально-економічного, конфесійного становища кримських татар у період, що аналізується, у тому числі питання, пов'язані з проходженням військової служби, з'ясовується їхній взаємозв'язок з еміграційним рухом. Простежується також діяльність таврійського Земства, яка була пов'язана з вирішенням проблем кримськотатарського селянства.

Великий вплив на суспільно-політичний клімат у Криму мав релігійний чинник. Влада шукала можливості співробітництва з ісламським духовництвом, гарантуючи йому прибутки з вакуфного майна і намагалася інтегрувати мулл у державну бюрократію через Таврійське магометанське духовне правління. Проте держава намагалася максимально обмежити контакти своїх підлеглих мусульман із представниками Османської імперії, обмежувала паломництво в Аравію. Тільки на початку ХХ сторіччя хадж був визнаний явищем вузько релігійним і його проведення почало підтримуватись урядом.

З іншого боку, правове регулювання багатьох життєво важливих для кримських татар питань, насамперед пов'язаних із їхнім соціально-економічним становищем, було обумовлено економічними інтересами правлячого класу. Соціально-економічна політика уряду не збігалася з проголошеними пріоритетами в національно-релігійній сфері. Такі протиріччя дезорієнтували місцеву адміністрацію, яка, будучи відповідальною за стан справ у регіоні, маючи на меті уникнути можливого загострення обстановки, неодноразово виступала з пропозиціями про удосконалення законодавчої бази, яка регламентувала життя кримських татар. Активну діяльність, спрямовану на поліпшення соціально-економічного становища і розвиток культурного рівня кримських татар проводило таврійське земство. Проте ці спроби були малоефективні. Вирішення завдань, поставлених передовими представниками місцевої адміністрації, земства, кримськотатарської інтелігенції потребувало б корінного перегляду основ існуючого в державі соціально-економічного і політичного устрою.

У 2-му параграфі 3-го розділу "Масові еміграції останньої третини ХІХ - початку ХХ ст." розглянуті події, пов'язані з найбільш численними хвилями переселенського руху в 1873-1877; 1892-1894; 1901;-1904 рр. Аналіз

документальних джерел дає можливість зробити висновки про те, що виникнення першої із зазначених еміграційних хвиль, пов'язано з уведенням в країні загальної військової повинності, яка поширювалась і на кримських татар, звільнених із 1783 р. від примусових рекрутських наборів. Уряд не забезпечив попереднього проведення серед населення роз'яснювальної кампанії щодо введення нового закону про військову службу. Не маючи достовірної інформації про характер майбутньої служби і намагаючись її уникнути, багато представників кримськотатарської молоді, починаючи з літа 1873 р., переважно нелегальними шляхами виїжджали до Туреччини. У відповідь адміністрація впровадила більш жорсткі правила про порядок виїзду за кордон для кримських татар.

Невдоволення кримських татар зумовило проведення урядом ряду заходів які мали на меті "заспокоїти" населення. У березні 1874 р. у Криму побував особистий представник царя, який роз'яснював татарам те, що майбутній призов стосується лише малої частини населення, а служба не буде загрожувати збереженню релігійної ідентичності і відправленню обрядів. Уряд пішов на введення пільг спеціально для кримських татар, що істотно скорочували чисельність прийнятих на службу призовників і термін їхньої служби в порівнянні з представниками інших національностей. Кримські татари залишалися служити у сформованому для них у Бахчисараї Кримському дивізіоні. Проте цей крок не нормалізував обстановку. У лютому - квітні 1876 р. при Міністерстві внутрішніх справ працювала Комісія з улаштування побуту кримських татар, завданням якої було виробити заходи, що б затримали б татар у Криму. Комісія відкинула запропоновані дії, які були спроможні покращити умови соціально-економічного життя кримських татар, і обмежилася заходами переважно адміністративного порядку щодо посилення контролю за населенням. За рекомендацією Комісії в серпні 1876 р. була оголошена амністія тим із кримських татар, які втекли, а потім повернулися на батьківщину. Масові втечі в основному припинилися в 1877 р. Протягом 1873 - 1877 р. емігрувало від півтори до трьох тисяч кримських татар.

Вивчення матеріалів демографічної статистики свідчить про стійкий, динамічний ріст мусульманського населення Криму в 80-ті рр. XIX ст. У зазначений період у соціально-політичному й економічному житті регіону не відбувалося подій, які можна було б охарактеризувати як кризові. Відповідно не мала місця і будь-яка помітна еміграція в Туреччину. Навпаки, у 1882р. на розгляд губернської адміністрації навіть надійшли прохання від кримських татар, які виїхали раніше, про дозвіл їм повернутися на батьківщину.

У 1892 р. урядом була скасована частина встановлених у 1874 р. пільг стосовно проходження військової служби. Це стало приводом для чергового підйому еміграційної активності. Губернській адміністрації на чолі з П.М. Лазаревим довелося прикласти максимум зусиль, щоб не допустити розгортання нового масового переселенського руху. Разом із владою діяли і

представники кримськотатарської аристократії й інтелігенції. У 1894 р. еміграційні настрої серед кримських татар послабилися. Внаслідок еміграції за 1893-1894 рр. чисельність мусульман у Криму скоротилася на 3 тис. чол.

Чергова хвиля еміграції піднялася в 1901 р. Спочатку губерньська адміністрація зробила спробу придушити переселення за допомогою вже апробованих заходів заборонного і пропагандистського характеру. Проте цього разу така політика не мала успіху. Проведений аналіз соціального стану кримських татар, змусив уряд визнати важливу роль економічних чинників як мотивів, що спонукали до переселення. У 1902 р. губернатор В.Ф.Трепов запропонував відмовитися від заборони на еміграцію кримських татар. У жовтні 1902 р. кримські татари, що бажали виїхати, одержали виключне право емігрувати з Росії. Такий порядок проіснував до 1910 р. Однак масове виселення припинилося вже в 1903 р. За підрахунками автора, у 1901 - 1904 рр. виїхало близько 18 тис. осіб.

З другої половини 1903 р. почався процес рееміграції кримських татар з Туреччини. Спроби повернення їх до Криму були негативно зустрінуті владою. Проте численні представники громадськості (як татар, так і інших національностей) підтримали їхнє повернення на батьківщину. Особливу роль у цьому процесі зіграли земські організації. Під їхнім тиском уряд погодився на прийняття у російське підданство тих, хто подав відповідні прохання.

У висновках узагальнюються результати дисертаційного дослідження.

Джерельна база вивчення еміграційних процесів, що мали місце протягом другої половини ХІХ - початку ХХ ст. є достатньою для їхнього всебічного вивчення. Наявні джерела досить репрезентативні. Протягом досліджуваного нами періоду, політика держави щодо переселення кримських татар в Османську імперію зазнала ряд змін: від підтримання таких процесів у 1856 і 1859 рр. до повної заборони й активних дій з припинення еміграції з 1862 р. аж до 1902 р., а потім знову до її безперешкодного дозволу до 1910 р. Ставлення до еміграції кримських татар із боку центральних органів державної влади і місцевої адміністрації не завжди збігалось. Губерньська адміністрація, будучи краще знайомою із ситуацією, виявляла певну гнучкість і прагнення нормалізувати положення більшої частини кримськотатарського населення. Особливу увагу і турботу про безземельних кримських татар виявляло таврійське земство, інші представники кримської громадськості.

У результаті проведеного дослідження дисертант прийшов до ряду **висновків:**

- етапи у вивченні історії кримськотатарської еміграції у російській, радянській та пострадянській історіографії в цілому збігаються з основними періодами розвитку суспільства. Зміни у трактуванні істориками проблем еміграції були результатом еволюції ціннісних орієнтацій суспільства;

- поява за кордоном робіт, що стосуються історії кримськотатарської еміграції, була зумовлена, у першу чергу, інтересом до становища тюркомусульманських етносів у СРСР, історії розвитку національного руху кримських татар;

- зарубіжними дослідниками вивчена і введена у науковий обіг достатньо велика кількість джерел, переважно османського походження, що відбивають різноманітні аспекти турецької політики стосовно еміграції з Криму. Водночас закордонні автори багато в чому спиралися на досягнення російської дореволюційної історіографії і кримського історичного краєзнавства. За рідкісним винятком результати роботи вітчизняних спеціалістів радянського періоду не враховувалися.

- у закордонній історичній літературі хронологічні рамки еміграційних хвиль окреслені лише приблизно й у різних авторів не завжди збігаються, відсутні достовірні дані про чисельність емігрантів. На думку дисертанта, у закордонній історичній літературі сформувалися достатньо односторонні підходи до оцінки історії регіону, яка розглядається більшістю авторів переважно лише крізь призму кримськотатарської проблеми.

- існуючий комплекс джерел є достатньо репрезентативним для всебічного аналізу еміграції кримських татар;

- комплексний аналіз першоджерел свідчить про те, що в Російській імперії аж до останніх років її існування не було вироблено чіткої, концептуальної політики стосовно еміграції кримських татар, що забезпечувала б баланс загальнодержавних інтересів і життєвих потреб основної маси кримських татар. Реакція уряду на виникнення еміграції завжди була спізнілою, заходи боротьби з цим явищем малоефективними;

- у політиці щодо еміграції і забезпечення соціально-економічних потреб кримських татар, яка проводилася центральними органами державної влади і позиції представників таврійської губернської адміністрації, земства і деяких інших прошарків громадськості традиційно мали місце певні розбіжності;

- протягом другої половини ХІХ - на початку ХХ ст. нараховується п'ять основних сплесків масового еміграційного руху кримських татар: 1) 1873 - 1876; 2) 1892 - 1894; 3) 1901 - 1904 роки;

- у зазначений період часу з Криму емігрувало близько 25 тисяч кримських татар.

Основні положення дисертаційного дослідження викладені в таких публікаціях автора:

а) статті

1. 19 -20 асырдаки кырым татар халкынынъ хиджрети акъкынде базы тарихий кайнаклардан [Деякі жерела з історії кримськотатарської еміграції межі ХІХ - ХХ ст.] (кр. тат. мовою). // Ыылдыз. - 1994. - N2. - С. 106 -114. (у співавторстві з В.Ю.Ганкевичем).

2. Первый ежегодный отчет о состоянии Таврической губернии как источник по изучению истории Крыма // Крымский музей. - 1995 - 1996. - N2. - С. 183 - 197.

3. Tavrida gubernatorlarının yıllık raporlarının Kirim tarihini kaynakları olarak önemi // Emel. - Ankara. - 1996. N3. 2-25 SS. [Щорічні звіти таврійських губернаторів - важливе джерело з історії Криму](тур. мовою).

4. Проблемы эмиграции крымских татар в деятельности таврического земства // Пам'ять століть. - 1999. - №5. - С. 83 - 88.

5. Еропейская и американская историография истории крымскотатарской эмиграции // Культура народов Причерноморья. - 1999. - № 6. - С. 347 - 351.

6. Турецька історична література з історії еміграції кримських татар в к. XVIII - н. XX ст. // Український історичний журнал. - 1999. - №6. - С. 34 - 42.

б) публікації в збірниках матеріалів наукових конференцій

7. К вопросу о эмиграции крымских татар в 80-тые - первой половине 90-х годов 19 в. // Материалы конф. "Крым и Россия". - Симферополь. - 1994. - С. 17 - 19.

8. Отображение вопросов крымско-татарской эмиграции на страницах газеты "Переводчик-Терджиман" // Материалы конф. "Крым и Россия". - Симферополь. - 1994. - С. 22 - 24. (у співавторстві з В.Ю.Ганкевичем).

9. Ежегодные отчеты таврических губернаторов как источник по истории Крыма и Северной Таврии кануна революции и Гражданской войны // Материалы конф. "Революция и Гражданская война 1917 - 1920 гг.: новое осмысление". - Симферополь: Крымский архив. - 1995. - С. 41 - 43.

10. К истории эмиграции крымских татар в Турцию в начале XX в. // Материалы конф. "Проблемы межнациональных отношений в Крыму в XX столетии". - Симферополь. - 1995. - С. 8-10.

11. Ежегодные отчеты таврических губернаторов как источник по политической истории Крыма начала XX в. // Материалы конф. "Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы". - Симферополь. - 1996. - С. 45 - 47.

12. Изучение истории крымскотатарской эмиграции в период существования Крымской АССР (1921 - 1941 гг.) // Материалы конф. "Амет Озенбашлы - видный общественно-политический деятель Крыма, писатель-публицист. Годы, люди, судьбы". - Симферополь. - 1998. - С.131-133.

13. Ислам в Крыму, история, современность, перспективы // Матеріали міжнародної конф. "Чорноморсько-Каспійський регіон: умови та перспективи розвитку. - Київ-1998. - С.269 - 275 (у співавторстві з Е.В.Бахревським та А.В.Єфімовим).

АНОТАЦІЯ

Золотарьов Д.Ю. Кримськотатарська еміграція останньої третини XIX - початку XX ст.: історіографічний і джерелознавчий аспекти. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.06 - історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Київ, 2000 р.

У дисертації аналізується історія вивчення кримськотатарської еміграції із Російської у Османську імперію, джерела, які містять у собі інформацію щодо еміграції, а також основні етапи переселенського руху в останній третині XIX - початку XX ст. Ряд джерел вперше вводиться у науковий обіг. Реконструйовані хронологічні межі еміграційного руху, зміни у чисельності кримських татар.

Розглянуто комплекс причин, які призвели до еміграції, основні аспекти політики російської й османської адміністрацій щодо переселень.

Ключові слова: історіографія, джерельна база, Крим, Таврійська губернія, кримські татари, еміграція.

АННОТАЦИЯ

Золотарев Д.Ю. Крымскотатарская эмиграция посленней трети XIX - начала XX вв.: историографический и источниковедческий аспекты. - Рукопись. Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 - историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. Институт украинской археографии и источниковедения им. М.С. Грушевского НАН Украины. Киев, 2000 г.

В диссертации анализируется история изучения крымскотатарской эмиграции, источники, содержащие информацию о крымских татарах и их эмиграции из Российской в Османскую империю. Ряд источников впервые вводится в научный оборот. Реконструированы хронологические рамки эмиграционного движения, изменения в численности крымских татар.

Рассмотрен комплекс причин возникновения переселенческого движения, основные аспекты политики российской и османской администраций в отношении эмиграции.

Ключевые слова: историография, источниковая база, Крым, Таврическая губерния, крымские татары, эмиграция.

ANNOTATION

Zolotaryov D. Yu. The Crimean Tatar emigration of the last third of XIX-th - the beginning of the XX-th centuries: historiographical and source studies aspects. - Manuskript.

The thesis submitted for a scientific degree of a Candidate of Historical sciences on a speciality 07.00.06 - historiography, source studies and special historical disciplines. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2000.

There thesis analyzing the history of the study of the Crimean Tatar emigration from Russian to Ottoman empire, sources containing information on emigration as well as main stages of migration movement of the last third of the XIX-th - the beginning of the XX-th centuries.

A number of sources is introduced into scientific circulation for the first time. The emigration movement chronological limits and changes in the number of the Crimean Tatars have been reconstructed.

A complex of reasons having resulted in emigration appearance, the main aspects of the Russian and the Ottoman administrations policy with respect to emigration have been considered.

Key words: The Crimea, Tavria province, The Crimean Tatars, emigration, historiography, source basis.

